

СЛАВИЦА ОСТОЈИЋ

СТЕПАН ТРОФИМОВИЧ ВЕРХОВЕНСКИ КАО ОТАЦ И ВАСПИТАЧ „ЗЛИХ” ЈУНАКА

САЖЕТАК: У раду је, на материјалу романа Ф. М. Достојевског *Зли дуси*, тумачена тема очеве и деце у контексту сукоба генерација с једне, и биолошког контекста с друге стране. Аутор посебну пажњу усмерава на лик оца – Степана Трофимовича Верховенског, приказујући његове карактерне црте, начин живота и животне идеологије, а највећим делом његов утицај на синове – биолошког и духовног. Посебно је важно обратити пажњу на то колику улогу има одсуство активног учешћа родитеља (*очева*) у моралном, духовном и идеолошком развоју *деце* и које су последице тога. Ф. М. Достојевски је у генерацијском сукобу видео духовно наслеђе: кривци су за њега били очеви и управо је томе посвећен суштински део рада.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: очеви, деца, генерацијски сукоб, улога родитеља, духовно наслеђе, васпитање, Степан Трофимович Верховенски, Петар Степанович Верховенски, Николај Всеволодович Ставрогин, либерализам, идеалистичка сањарења, лепота, револуционарне активности

Тема очеве и деце је, захваљујући својој универзалности и историјској и географској неограничености, заузела изузетно важно место у руској класичној књижевности. Почев од стваралаштва А. С. Грибоједова, преко И. С. Тургенјева и А. Н. Островског, ова тема је нашла значајно место и у стваралаштву Ф. М. Достојевског. Њено тумачење се, у највећој мери, своди на анализу и разговоре о сукобу генерација и непремостивим разликама између старог и новог поколења. Будући да је такав приступ овој теми најзаступљенији и најчешћи, можемо га назвати традиционалним, класичним. Међутим, у оквиру ове теме може се говорити о још

једној важној појави, а то је улога родитеља у васпитању, формирању личности и одређивању животног пута својих потомака, те у том случају можемо говорити о биолошком аспекту. Ф. М. Достојевски је у свом роману *Зли дуси* објединио ова два приступа и на судбинама главних јунака до танчина разрадио и читаоцима представио причу о конфликту генерација, смени идеала, интересовања и идеја с једне стране, док је с друге стране подједнако пажљиво и прецизно приказао битност и драгоценост улоге родитеља у периоду духовног и моралног сазревања детета, као и деградацију услед њеног одсуства. Централна личност романа, у којој су обједињена оба поменута приступа (и традиционални и биолошки), јесте Степан Трофимович Верховенски – отац и васпитач, биолошки и духовни родитељ главних јунака овог романа, Петра Степановича Верховенског и Николаја Всеволодовича Ставрогина.

Први корак у осветљавању теме и лика С. Т. Верховенског јесте познавање историјског контекста. Политичка ситуација у Русији шездесетих и седамдесетих година XIX века била је напета и пуна превирања. Роман је написан у периоду јачања револуционарне атмосфере и покрета: године 1861. укинута је кметство, руско друштво се суочило са низом преокрета, како друштвених тако и политичких, реформе Александра II, иако су дале слободу сељацима, нису решиле суштинске друштвене проблеме, што је доводило до све већег незадовољства и међу интелигенцијом, и међу нижим слојевима друштва. У том периоду у Русији почиње развој револуционарног покрета који је инспирисан западним нихилистичким идејама. Припадници покрета одбацују постојеће моралне норме и позивају на радикалну реконструкцију друштва, уз потпуно одбацивање старог поретка. Достојевски је за роман *Зли дуси* одабрао актуелне догађаје у отаџбини и реалне личности, о чему сведоче успомене Ане Григорјевне, пишчеве супруге. Она је писала о њиховом животу у Дрездену, као и о догађају који се може сматрати кључним за настанак романа (у редакцији коју данас имамо пред собом) – о посети њеног брата, Ивана Григорјевича Сниткина, студента московске Пољопривредне академије. Поред вести које је Достојевски читао у новинама, живи и непосредни разговори са Иваном Григорјевичем били су од огромног значаја за упознавање писца са тадашњим догађајима у домовини. Он се у том периоду налазио далеко од Русије, у прогонству на Западу, што је дало могућност за посматрање, промишљање, поређење, а опет представљало отежавајућу околност за писца – требало је следити сва дешавања у отаџбини и ићи укорак с њима. Мисли које су окупирале Достојевског у том периоду тицале су се, у највећој

мери, политичких активности тог времена. Прецизније речено, било је то потпуно разилажење Русије, руске земље, руског Бога с једне стране, и католичког Запада, с друге. Питање које је, вероватно више од свега осталог, мучило Достојевског било је питање спремности Русије да разуме опасност *евројских ојџрова* – атеизма, ниҳилизма, социјализма, али и да се тој опасности супротстави.

Како је већ споменуто, Достојевски је за роман бирао реалне личности из тадашње актуелне руске историје. Једна од централних и најконтроверзнијих личности јесте Сергеј Генадјевич Нечајев (прототип Петра Степановича Верховенског), најпријемчивији ученик и следбеник руског револуционара Михаила Александровича Бакуњина, чије су активности имале великог удела у ситуацији која је задесила Русију. Бакуњин, један од оснивача и теоретичара анархизма, још од 1848. године почео се појављивати и проповедати револуцију по целој Европи – Немачкој, Швајцарској, Белгији... Позивао је на револуцију, противио се свим облицима ауторитета у Русији, порицао постојање Бога, а религију и државу тумачио као најнижи степен људске цивилизације. Целокупна Бакуњинова делатност, његова проповедања, као и револуционарна активност, имали су огромног утицаја на генерације рођене четрдесетих година. Међу „децом” се нашао управо Сергеј Нечајев. Након ступања у контакт са Бакуњином започиње њихова заједничка активност, коју је концизно и јасно описао сам Нечајев у свом *Катихизису револуционара*: „Наш циљ је страшно, потпуно, широко распрострањено и немилосрдно уништење”.¹ По његовом повратку из иностранства у Русију отпочело је формирање тајног друштва Народна расправа – петочланог комитета чији су задатак биле предреволуционарне активности и изазивање немира. Нечајев је својим арогантним наступима код појединих универзитетских другова и дотадашњих истомишљеника изазвао противљење и отпор, што га, нажалост, није зауставило у његовим намерама, нити га је навело на преиспитивање властитих убеђења. Један од његових највећих и најогорченијих противника био је студент Иван Иванович Иванов (у роману Иван Шатов), који је желео да напусти удружење, што је резултирало његовом смрћу. На крају, важно је истаћи и да је прототип за најважнију личност за нас – Степана Трофимовича Верховенског – био Тимофеј Грановски. Он је био предавач на катедри за историју на Московском државном универзитету и важио је за истакнуту личност руског либерализма. Значајан

¹ Нечаев С. Г., *Катехизис революционера // Революционный радикализм в России: век XIX*. Документальная публикация / Под. ред. Е. Л. Рудницкой, Археографический центр, Москва 1997, 244.

део живота је провео у Берлину, где је и студирао и формирао неке од својих основних идеја: „Његова наклоност према немачком духу и немачкој култури чинила га је природним противником славнофила”.²

Из свега наведеног лако се да закључити коликог су удела историјска дешавања у Русији имала у настанку романа *Зли дуси*. Достојевски је, анализирајући активности и деловање поменутих личности, успео да ослика однос између двеју генерација, њихове разлике, сукобе и противречности. Ипак, мора се напоменути да је Достојевски у том генерацијском сукобу видео духовно наслеђе – кривце је видео у генерацији очева: „За њега су првенствено били криви очеви, дакле људи као што су Бјелински, Херцен, Огарјов и историчар Тимофеј Грановски, с којима је у Русији постало интелектуална мода да се буде слободан мислилац”.³ Он је Александру Романову послао примерак романа *Зли дуси* и написао: „Наши Бјелински и Грановски не би поверовали када би им се рекло да су директни очеви Нечајева”.⁴

Историјски контекст нам помаже да схватимо да роман *Зли дуси* није само уметничко дело већ и политичко упозорење. Достојевски показује како идеје које су лишене било каквог морала, религиозних и духовних принципа и здраве основе могу довести до катастрофалних последица по друштво. Главно питање гласи: одакле се појављују те идеје? Исто онако како река има свој извор, као што биљка ниче из семена, тако и погубне анархистичке идеје имају свој корен – одсуство пажње и посвећености *очева деци*, одсуство поштовања и усмеравања на прави пут, одсуство активног учешћа очева у моралном и духовном васпитању својих синова.

Роман *Зли дуси* састоји се из три дела, а писац већ у првом делу фокус ставља на генерацију очева, тачније на лик Степана Трофимовича Верховенског. На првим страницама романа приповедач нам даје детаљан „животопис” Верховенског, почев од његове младости па до актуелних дешавања. Константин Мочуљски, познати руски књижевни критичар и проучавалац стваралаштва Ф. М. Достојевског, Степана Трофимовича карактерише као једног од најзначајнијих ликова који су изашли из пера Достојевског: „У лику овог чистог идеалисте 40-их присутни су дисање и животна топлина”.⁵ Његовом животном причом Достојевски и започиње и завршава роман – већ у експозицији романа приповеда се о детаљима из

² Андреас Гуски, *Достоевски: биографија*, Лагуна, Београд 2020, 299.

³ Исто, 298.

⁴ Исто, 299.

⁵ К. Мочуљский, *Достоевский: жизнь и творчество*, YMCA-PRESS, Париж 1980, 359.

његове младости, породичном животу, каријери. Степана Трофимовича можемо окарактерисати као типичног представника руске интелигенције четрдесетих година XIX века: школовао се у Немачкој, предавао на универзитету, писао чланке, поеме и сл. Захваљујући својим активностима и напорима из млађих дана, Степан Трофимович је стекао и до краја живота носио епитет књижевника, мислиоца, професора, историчара, човека из књижевности, поштоваоца лепоте и уметности. Приповедач о њему говори: „Многи тадашњи претерано нагли људи изговарали су његово име готово уз име Чаадајева, Бјелинског, Грановског, па и Херцена”.⁶

Наш идеалиста започео је каријеру универзитетског предавача у Немачкој, међутим, успео је да одржи свега неколико предавања. Успео је и да напише и одбрани дисертацију, да објави део темељног испитивања: о узроцима особите моралне племенитости *неких* витезова из *некој* доба. Током боравка у Берлину дохватио се пера и написао је поему, *некакву* алегорију која подсећа на други део *Фауста*. Поема несрећног Степана Трофимовича пала је у руке властима и ту се, могло би се рећи, нагло свршила његова научна, академска каријера. И све се у његовом животу дешавало из *некој* разлога и због *неких* људи, непријатеља и неистомишљеника: прекинута су предавања о Арабљанима, забрањено је објављивање другог дела његовог рада, забрањено је штампање поеме у Русији. Али пре него што донесемо закључак и пожалимо нашег *либерал-идеалисти*, морамо се осврнути на речи приповедача: „Али у овом случају вероватније је да ништа од тога није било и да је самог писца мрзело да доврши истраживање”.⁷ Поема је, како видимо, била последњи „крик” његовог књижевног стваралаштва и активности. Иако је, боравећи на имању Варваре Петровне, планирао и маштао о повратку стваралачком животу и писању, није Степан Трофимович био човек од ког се такво што могло очекивати. Код њега је све почињало и завршавало се на идејама и обећањима, а до самог рада готово никада није ни долазило:

Првих година или, тачније, у првој половини борављења у кући Варваре Петровне Степан Трофимович је још једнако помишљао на некакво дело, и сваки дан се озбиљно спремао да га започне писати. Али у другој половини мора да је заборавио све што је знао. Све чешће нам је говорио: „Чини ми се да сам спреман за рад, грађа је прикупљена, а, ето, не ради ми се! Ништа ми се не ради!” и тужно би спуштао главу.⁸

⁶ Фјодор Достојевски, *Зли Дуси I*, Лагуна, Београд 2022, 40.

⁷ Исто, 42.

⁸ Исто, 55.

Све оно о чему је он говорио и маштао било је само фикција: приче о шпанској историји, Дрезденској Мадони... – ничега није било! Сараскина пише: „Потпуни стваралачки банкрот Степана Трофимовича документује ванредна мера – претрес и попис његових папира, међу којима је само једно једино оригинално дело – и даље та иста поема, већ по други пут заплењена”.⁹

Још једна од важних карактерних особина нашег Степана Трофимовича јесте нека врста самољубља, жеље за доказивањем и цењеношћу од стране друштва:

Све је то могло бити ствар навике или, боље рећи, непрекидне и племените наклоности, од детињства, за пријатно маштање о лепом сопственом статусу у друштву. Он је, на пример, изузетно волео свој положај човека „гоњена” и, такорећи „прогнаника”. Обе ове речи одликује својеврстан класични сјај који га је једном засвагда саблазнио и, подижући га затим поступно у сопственим очима, у току много година, издигао га је напослетку на постоље веома високо и његовој сујети веома пријатно.¹⁰

У прилог томе иду и речи самог Достојевског, који је у *Дневнику Исуса* о Степану Трофимовичу писао: „Било је то нешто беспрекорно и лепо, ох, не без раздраженог самољубља, наравно, али ко га од тадашњих руских људи није имао, а од данашњих – још више, управо због недостатка обавеза”.¹¹

Важан моменат у биографији С. Т. Верховенског јесте његов љубавни и породични живот. Наш јунак иза себе има два брака; прва његова супруга, *некаква лакомислена девојка* којом се оженио веома млад, преминула је у Паризу, где му је, након смрти, оставила петогодишњег сина, „плод прве, радосне и још непомућене љубави” – речи су Степана Трофимовича. Овде долазимо до битног момента који је у директној вези са темом очева и деце: дете које је живело одвојено од оца; дете које је са навршених пет година послато у Русију и дато на васпитавање теткама, укратко – дете коме отац у најранијем, најважнијем периоду за формирање личности и погледа на живот не само да није посветио пажњу и васпитавао га већ није ни био у контакту са њим. Други брак је уследио убрзо након смрти прве супруге: овог пута се оженио Немецом, али ни са њом није дуго поживео – прекинула их је њена изненадна смрт.

⁹ Л. И. Сараскина, *Бесы: роман-предупреждение*, Советский писатель, Москва 1990, 121.

¹⁰ Ф. М. Достоевски, 40.

¹¹ Ф. М. Достоевский, *Дневник писателя за 1876 год. Глава вторая. I. Идеалисты-циники. (Июль-Август)*, Тип. кн. В. Оболенского, Санкт-Петербург 1876, 181.

Још један битан аспект који карактерише и умногоме одређује начин живота нашег педесеттругодишњег идеалисте је његова отцепљеност од реалности: он је лик који живи у свом свету, у свету својих идеја и идеала, размишљања и маштања. То је нешто што би се могло узети као једна од основних црта сукоба очева и деце у овом роману. С једне стране имамо очеве и њихова идеалистичка сањарења која су далеко од реалности, а с друге стране децу која су испуњена потребом за рушењем тог старог поретка. Наш јунак се, по завршетку професорске, научне каријере одао сањарењу и пороцима свакодневног провинцијског живота: сате проводи за карташким столом, ужива у шампању, пада у такозвану *трађанску шћу*, читање књига оставља по страни, а уместо њих му друштво праве популарни часописи. Свој нови начин живота, у ком највећу улогу имају карте и коцка, а заједно са њима, како следи, и губици, бивши предавач и научник не може да финансира. Упркос образовању и интелигенцији, он није способан да брине о себи, да се издржава и да самостално доноси одлуке, због чега му живот протиче у колебању, неодлучности – „њему је и била потребна дадиља”, речи су приповедача о Верховенском. И чини се да је по повратку из иностранства добио неког ко ће се у наставку живота бринути о њему и управљати њиме скоро до смрти. Године 1849. нагло се мења како друштвени, тако и његов лични живот: постаје васпитач сина Варваре Петровне Ставрогине и заувек се усељава у њен дом: „Али његову блиставу каријеру ’сломио је вртлог околности’ и он се нашао у провинцијском граду у улози ’паразита’ код своје деспотске пријатељице и заштитнице Варваре Петровне Ставрогине”.¹² Основни разлог његовог доласка, поред пропасти у каријери, било је *васийишање* Николаја Всеволодовича Ставрогина. Како је време одмицало, тако су Степан Трофимович и Варвара Петровна постајали основне фигуре у животу овог другог. Она одређује његов дневни ритам, облачи га, саветује како ће се попети у одређеним ситуацијама и пред одређеним људима – „он је њено створење, њен проналазак”. Током целог романа Варвара се према њему понаша као мајка према детету које је тек спознало истине реалног света и коме треба показати пут, што много говори о зрелости и самосталности овог педесеттругодишњака.

Наш идеалиста Степан Трофимович живи кроз најужвишеније мисли и идеје, идеале вечне лепоте, Мадону и златни век. Он је естетa, *најлејши*, *најинтелигентнији* и *најдаровитији* човек, али цео тај естетизам се у свакодневном животу претвара у нешто сасвим супротно. Наш *ипрекрасни* естетa је у стању да пише о идеалу

¹² К. Мочульский, 360.

вечне лепоте, о универзалној обнови човечанства, о Дрезденској Мадони и да сатима и данима ужива у својој уобразиљи. С друге стране, наш идеалиста је неко ко је спреман да на картама прокоцка свог кмета Феђу; он је неко ко је био спреман да петогодишњег сина напусти и препусти на васпитање далеким рођакама и да га након тога годинама не види – „аутор у оштрој пародији разоткрива неоснованост сањарења”.¹³ Такође је немогуће не поменути његов однос према сељацима и кметству. За време укидања кметства, у Русији је владала таква атмосфера да је, макар и против своје воље, било пожељно заузети страну сељака, саосећати са њима и молити се за њихову судбину. Чинили су то и они који су искрено били на страни сељака, а и они из високог друштва, видевши да тренутно влада такав помодарски дух. Упркос свему томе, С. Т. Верховенски у сељацима види искључиво непријатеље и претњу:

Ми, као људи што журе, сувише смо похитали с нашим сељачићима – тиме закључи низ својих значајних мисли – увели смо их у моду, и неколико година узастопце цела једна област књижевности петљала се с њима као с тек откривеном скупоченошћу. На вашљиве главе стављали смо ловорове венце. Руско село, за пуних хиљаду година дало нам је једино камаринску. Чувени руски песник, притом прилично духовит човек, видећи први пут велику Рашел на позорници, узвикнуо је одушевљено: „Не бих дао Рашел за сељака!” А ја сам спреман ићи даље: дао бих све руске сељаке за једну Рашел. Време је да се ствари трезвеније сагледају и да се коломаст нашег простака не брка са *Bouquet de l'impératrice*.¹⁴

На крају, долазимо до теме васпитања и утицаја Верховенског на синове. С. В. Белов у свом чланку пише: „Тако либерал-идеалиста Степан Трофимович Верховенски, комични хибрид А. И. Херцена и Т. Н. Грановског, чини се да својим невиним брбљањем никоме не наноси штету. Али управо се из идеализма Степана Трофимовича рађа ’демонизам’ његовог сина Петра, револуционара и убице”.¹⁵ Степан Трофимович Верховенски је свог првог и јединог биолошког сина, *џлог ѝрве љубави*, у најранијем детињству занемарио, а када је дечаку, Петру Степановичу Верховенском, било само пет година, послат је неким далеким теткама у Русију да тамо одраста и васпитава се. Ипак, из речи приповедача сазнајемо да је контакт Степана Верховенског са сином и раније био

¹³ Исто.

¹⁴ Ф. М. Достоевски, 74.

¹⁵ С. В. Белов, *Роман Ф. М. Достоевского «Бесы»: Некоторые аспекты восприятия*, Вестник СПбГИК, Санкт-Петербург 2013, 132.

прекинут: „Умрла је у Паризу, живећи последње три године одвојено од њега и оставивши му петогодишњег сина”,¹⁶ пише он о његовој првој супрузи. Пре првог сусрета са сином након деветогодишњег растанка, Степан Трофимович ретко је мислио о њему – за њега Петар као да је био само успомена и део прошлости. Пошто је био заокупљен својим мислима, интелектуалним напорима и односима са Варваром Петровном, он практично није показивао никакво интересовање за Петра: где живи, са ким, у каквим условима, да ли је доброг или рђавог здравља, какве се мисли мотају по његовој глави. Младић је одрастао далеко од очевих очију, што је међу њима створило огроман јаз, амбис из којег није било излаза. Степан Трофимович није ни претпостављао чиме се његов *cher Петруша* бави и какве се идеје рађају у том младом уму. Њихова раздвојеност и очева немарност могу се сматрати једним од узрочника тог јаза између њих, као и каснијих активности младог Верховенског. Последњи пут је Степан сина видео као студента у Петрограду, након чега следи девет дугих година растанка и очевог скоро па потпуног игнорисања и незаинтересованости за младића. Изузетно је важно споменути моменат када у Скворешњике¹⁷ доспеју прве гласине о млађем Верховенском који је по завршетку универзитета лутао по Петербургу, а затим учествовао у састављању изазивачког прогласа, након чега се одједном нашао у иностранству, у Швајцарској – вероватно у бекству. Ово је вест која први пут код оца изазива реакцију на основу које читалац може много закључити о његовој изолованости од стварности и од реалног лика свог детета:

Он је добар, племенит, веома осетљив, и ја сам се тада, у Петрограду, веома обрадовао када сам га упоређивао са савременом омладином, али *c'est un pauvre sire tout de même...* И, знате, све то потиче од оне недонесености, сентименталности. Њих не заноси реализам, већ осећајна, идеална страна социјализма...¹⁸

Из његових речи се види да он нема никакву представу о Петруши, о његовом животу и поступцима. Тек касније, након Петровог повратка у Русију, он постаје свестан да су његове сопствене либералне идеје и одсуство било какве пажње према сину одиграли огромну улогу у формирању Петрове личности; уместо, како је сам рекао „доброг, племенитог, веома осетљивог” младића, отац ће пред собом видети циничног и опасног радикала.

¹⁶ Ф. М. Достојевски, 45.

¹⁷ Имање Ставрогиних.

¹⁸ Ф. М. Достојевски, 124.

Поред утицаја на рођеног сина, значајно је споменути и његов утицај који је, у улози васпитача, остварио на Николаја Ставрогина, свог *духовног сина*. Док је рођеног сина запоставио и оставио на васпитање неким далеким рођакама, Степан Трофимович Верховенски пуно је пажње посветио васпитању и одгајању младог Ставрогина. Испрва је то за њега био посао који, вероватно, није могао да одбије с обзиром на незавидну ситуацију у каријери, финансијама, науци. Ипак, како је време одмицало, осмогодишњи дечак је постао његов можда чак и најближи пријатељ: „Степан Трофимович, треба признати, умео је да везује за себе свога васпитаника. А сва његова тајна била је у томе што је и сам био дете”.¹⁹ Тачно је да је млади Ставрогин, све до одласка на универзитет, у Степану Трофимовичу видео очинску фигуру: слушао га је, веровао му, отварали су један другом душу, падали су један другом у загрљај и тако сатима плакали. Толико је Степан Трофимович овладао дечаком, да је умео да допре до најскровитијих делова његове младе душе: „Умео је Степан Трофимович да продре до најскривенијих струна у души свога пријатеља и да у њему изазове прво, још нејасно осећање оне вечне, свете туге коју када нека изабрана душа једном окуси и упозна, неће је доцније никада заменити јефтиним задовољством”.²⁰ Све је то, дакле, трајало од раног Ставрогиновог дечаштва (било му је тек осам година) до одласка на студије, о чему приповедач говори с олакшањем: „Но у сваком случају је добро било што су голуждравца и наставника, макар и касно, раздвојили, и што су се тако нашли на две различите стране”.²¹ На студијама је Ставрогин био тих, блед и необично замишљен. Ступио је у војну службу, посећивао високо друштво и одједном започео живот, потпуно супротан ономе који је до тада живео: дуели, скандали, насиље, деградација у каријери – постепеним корацима дошао је на дно Петрограда.

Достојевски у роману говори о погубном утицају бездуховног рационализма на руско друштво. Тај рационализам у рукама млађег поколења расте, долази до својих граница и поприма црте радикализма – таквог радикализма који тражи крвопролиће. Дакле, однос Степана Трофимовича и Петра Степановича Верховенског одражава дубоки сукоб генерација и погледа на свет који се провлачи кроз цео роман *Зли дуси*. Ово је сукоб старог и новог, идеализма и цинизма, интелигенције и радикализма, који се за обојицу завршава неком врстом трагедије:

¹⁹ Исто, 80.

²⁰ Исто, 81.

²¹ Исто.

Прво што читаоцу одмах упада у очи јесте дијалектички однос који је Достојевски нагласио између либералног професора Степана Трофимовича Верховенског и вођа револуционарног покрета. Наравно, није случајно да се сви они – професоров рођени син Петар, његов васпитаник, аристократа Ставрогин и потомак кмета Шатов – појављују у роману не само као ученици Степана Трофимовича, већ, донекле, и као његова духовна деца која су прешла у табор безбожног, неморалног социјализма. Јасно је да иза овакве сижејне структуре лежи проницљиво уверење Достојевског да малодушни либерализам неизбежно доводи до насилног социјализма.²²

Видимо, дакле, да Степана Трофимовича Верховенског можемо слободно назвати оцем, васпитачем, родоначелником *злих духов, демона*. Он је био представник полуобразовања, полунауке четрдесетих година, представник оних који не могу да забораве своје идеале, своју прошлост и чекају признање својих заслуга од стране млађе генерације: „Стари демон који је седео у њему није опростио младим демонима недостатак поштовања и заувек је задржао осећање повређености и рањености”.²³ Он је целог живота неговао сигурност и увереност у своју предност у односу на остале људе свог поколења, а поготово своју превасходност у односу на млађе поколење. Ипак, примећују поједини аутори, људи попут С. Т. Верховенског инстинктивно су везани за нови талас, нове људе, ново поколење; они препознају нешто заједничко у њима и не могу да се помире са одбацивањем с њихове стране: „Ови представници идеалистичке полунауке из претходног периода нису нимало богати убеђењима, а ако млађа генерација макар и мало покуша да их намами на своју страну, појуриће им у сусрет раширених руку”.²⁴ Најбољу потврду за то видимо у самом тексту романа: након што је Верховенски дуго био непотребан друштву и заборављен од свих, у неким се новинама у Петербургу појавио текст о њему:

Степан Трофимович за трен ока ускрсну и силно се осмели. Сва надменост његових погледа на савременике брзо несташе, машта му се распламса: приступити покрету и показати своју снагу. Варвара Петровна одмах поново поверова у све и силно се ускуме-

²² Ф. А. Степун, *«Бесы» и большевистская революция*, Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси, Москва 1991, 367.

²³ В. Г. Авсеенко, *Общественная психология в романе, Русский вестник*, Москва 1873, 809.

²⁴ Исто, 806.

ша. Одлучено је да се без икаквог одлагања крене у Петроград, те да се на лицу места све сазна, лично дубље продре у ствари и, ако је могућно, да се уђе у нову активност, потпуно и без резерве. Између осталог, она изјави да је спремна да покрене свој часопис и посвети му одсад цео свој живот. Видећи да је чак дотле дошло, Степан Трофимович постаде још охолији...²⁵

Још на самом почетку формирања нових покрета и таласа, када је широм Русије завладао нови дух и нова атмосфера, Степан Трофимович, као и други представници његове епохе, осетили су да им је дошао крај. Било је то време када је настајало нешто ново, непознато, а осећало се у целој Русији, па чак и у Скворешњацима. Сви су, па и Степан Верховенски, били свесни да долазе нове идеје и покрети, али нико није разумео шта они доносе и шта значе. И управо у тренутку настајања новог покрета, новог таласа, С. Т. Верховенски заборавља сва своја меланхолична стања и чињеницу да је био одбачен и заборављен, заборавља на своју надменост према савременицима и одлучује да се хитно мора деловати, односно приступити покрету и ићи у корак са њим, што сведочи управо о његовој неспремности да буде одбачен и смакнут на периферију, макар и по цену прихватања нових идеја и одбацивања старих вредности за које се здушно залагао. Како би што боље и прецизније осветлио овакве наступе Степана Верховенског, Достојевски супротставља значајне личности минулог века – генерале, професоре, књижевнике – младом поколењу. Приликом једног од скупова које је приређивала Варвара Петровна долази до конфликта који сликовито приказује сукоб старог и новог. Наиме, стари генерал Иван Иванович Дроздов ушао је у расправу са младићем који се према његовом чину понео с непоштовањем. За младо поколење, по речима приповедача, није се могла наћи већа погрда од речи *генерал*. Одговор генерала Дроздова даје нам целовиту слику о односу очеве према деци: „Да, господине, ја сам генерал, и то генерал-лајтнант, и служио сам своме владару; а ти си, господине, једно дериште и безбожник!”²⁶ Након овог догађаја очеви, тачније С. Верховенски, В. Петровна и генерал Дроздов, приказани су у некаквом часопису карикирано, *као три пријатеља назадњака*, а многи нови књижевници су Степана Трофимовича одбацили јер је, како они кажу, „већ сувише стар”, након чега он поново улази у свој зачарани круг меланхолије и огорчености. Видимо, дакле, да он, упркос критици

²⁵ Ф. М. Достојевски, 57.

²⁶ Исто, 60.

млађег поколења, жели да постане њихов део – део савремености. О томе сведочи и следећа ситуација: „Био је немилосрдно извиждан, тако да се одмах ту, на лицу места, јавно, на самој говорници, расплакао. Варвара Петровна га једва жива одвезе кући”.²⁷ И управо је то одбијање ископало провалију из које нема излаза, управо је то одредило коначни раскид Степана Трофимовича и младих и њиховог покрета. Он, као стари демон, није опростио младим демонима непоштовање, ниподаштавање и гажење његовог поноса. Надменост која је у њему расла и укоренивала се сваким даном све више током његовог живота и каријере приморала га је да себе стави у центар свега: био је битна личност за све, изазивао је страх код савременика, био је под полицијским надзором и слично. Све то, ипак, није ништа друго до његова уобразиља. Њега и сличне њему нови талас је однео на периферију, замењени су новим личностима, а њихове старе идеје и идеали новима. Он је осудио младе демоне само зато што га нису прихватили: „Степан Трофимович је осудио *йокреџ* само зато што је он сам био заборављен у свему томе; али му се, у суштини, чак и диви, као што се диви свом сину, коме, међутим, не може да опрости презриво опхођење према њему”.²⁸

Коначан раскид са младим *бесовима* десио се током његовог говора, у коме се он отворено обраћа нихилистима разоткривајући себе и износећи идеје своје минуле епохе, које се потпуно косе са новом идеологијом:

А ја изјављујем – зацвили Степан Трофимович у најпотпунијем заносу – а ја изјављујем да су Шекспир и Рафаел изнад сељака, изнад народности, изнад социјализма, изнад младог нараштаја, изнад хемије, готово изнад целог човечанства, јер су они већ плод, прави плод целог човечанства и можда највреднији плод, какав се само замислити може! Облик лепоте је већ домашен, и без тог домашаја облика ја можда не бих пристао да живим... Да ли ви знате, знате ли ви да човечанство, још може опстати без Енглеза, може без Немачке, без Руса поготово може, без науке може, без хлеба може, једино без лепоте не може јер се без ње нема шта радити на овоме свету! Сва је тајна у томе, сва је историја у томе!²⁹

Овај наступ је Степан Трофимович дуго чекао, дуго спремао и од њега очекивао много. Ипак, дочекао је само исмевање и негодовање деце, схвативши величину раздора између њих: „’Комич-

²⁷ Исто, 61.

²⁸ В. Г. Авсеенко, 809.

²⁹ Ф. М. Достоевски, 222.

ни наступ' Степана Трофимовича на слављу је његова духовна победа и практични пораз".³⁰ О Степану Трофимовичу и његовом односу према новом говори и син Петар. Он не штеди оца, већ директно и грубо говори о његовој одбачености од стране друштва и путу у заборав:

То јест они уопште не осећају баш толику потребу за тобом. Напротив, то се чини само да ти се укаже пажња, те да се тиме додворе Варвари Петровној. Али, само по себи се разуме, ти се нећеш дрзнути да одбијеш да читаш. А и, ти сам, мислим, то желиш – исцери се он – сви ви старкеље имате прекомерну амбицију.³¹

Након неуспелог покушаја наш Степан Трофимович се повлачи и схвата да је јаз између њега и младог поколења превелик. На крају успева да вербализује своје мисли и ставове и да схвати да су једини кривци за поступке и идеологију младог поколења управо они – очеви. Ипак, до тог закључка он долази прекасно, а само његово буђење није довољно да заустави рушилачки порив наследника – зло у њима цвета и досеже свој врхунац и вапи за крвопролићем. Степан Трофимович Верховенски, идеалиста и либерал четрдесетих година, пред крај живота признаје кривицу, чиме сам себе осуђује на смрт са свим демонима: „Ох, опростимо, опростимо, пре свега опростимо свима и заувек... Надајмо се да ће и нама опростити. Да, јер смо се сви и сваки од нас према другима огрешили. Сви смо се огрешили!..."³² И не само он, већ и други ликови говоре о општој одговорности и кривици. Шатов говори: „Ја сам се, можда, о њих много огрешио!... Сви смо криви, сви смо криви и... када би се сви у то уверили!"³³

И управо је мисао о одговорности сваког човека за све што се дешава у свету једна од главних идеја романа. Свако од нас је крив за другог и пред другим. Ову идеју ће Достојевски касније помињати и у роману *Браћа Карамазови*, а главни њен представник је старац Зосима: „Једини је ту спас: узми и учини себе одговорним за сав грех људски. А то, пријатељу, и јесте тако: јер чим ти себе искрено учиниш одговорним за све и свакога, онога часа ћеш увидети да тако и јесте у самој ствари, и да ти и јеси за све и за свакога крив".³⁴ И само ће то осећање *ойщиџе*, *заједничке* криви-

³⁰ К. Мочульский, 361.

³¹ Ф. М. Достојевски, 394.

³² Фјодор Достојевски, *Зли Дуси II*, Лагуна, Београд 2022, 411.

³³ Исто, 339.

³⁴ Фјодор Достојевски, *Браћа Карамазови*, електронско издање, 221.

це, заједништво и одговорност једних према другима спасити свет и изборити се са злом у њему: „Борба против зла је могућа онда када сваки човек зло доживљава не као нешто страно, већ као нешто своје”.³⁵

Славица Р. Остојић

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за славистику

Мастер студије

slavica_ostojic99@hotmail.com

³⁵ С. И. Фудель, *Собр. соч.: В 3-х т.*, т. 3, Москва 2005, 175.